58. ročník Fyzikálnej olympiády
v školskom roku 2016/2017

Kategória C – domáce kolo
Text úloh

Odporúčame preštudovať si podobné úlohy v publikácii
Čáp I., Konrád Ľ.: Fyzika v zaujímavých riešených úlohách

1. *Tranzit Merkúra cez slnečný kotúč*

Slnečná sústava pozostáva zo Slnka ako centrálneho telesa a planét.

a) Zostavte tabuľku s riadkami zodpovedajúcimi ôsmim planétam Slnečnej sústavy a stĺpcami, do ktorých pomocou fyzikálnych tabuliek alebo internetu doplňte: dobu obehu T_p planéty okolo Slnka, hmotnosť M_p a polomer R_p planéty a hlavnú polos a_p orbitálnej trajektórie planéty. Z hmotnosti a polomeru planét určte ich strednú hustotu ρ_p. V tabuľke označte planéty s najväčšou hmotnosťou, s najväčším polomerom, najväčšou a najmenšou priemernou hustotou.

b) Určte uhly φ, pod ktorým sa javia planéty zo Zeme pri maximálnom možnom priblížení planét k Zemi. Predpokladajte, že trajektórie planét sú kružnice s polomerom a_p a pohybujú sa všetky v jedinej rovine – *ekliptickej rovine*.

   Označte tri zdanlivo najväčšie planéty na oblohe.

c) Odvoďte vzťah pre dobu obehu T planéty po orbitálnej trajektórii ako funkciu a a hodnoty $T_{p\,\mathrm{vyp}}$ vypočítaných z údajov v tabuľke a doplňte ich do ďalšieho stĺpca tabuľky a porovnajte ich s hodnotami T_p. Zostrojte graf doby T ako funkcie a. Hodnoty T_p v tomto grafe označte krúžkom. Zostrojte druhý graf, v ktorom znázornite funkciu logaritmus veličín T, a, $\log T = \mathrm{f}(\log a)$. Porovnajte obidva grafy a posúďte, v čom je výhoda logaritmického grafu.

d) V máji 2016 bol zo Zeme pozorovaný prechod planéty Merkúr cez slnečný kotúč ako tmavá bodka. Rovina trajektórie Merkúra zviera s rovinou trajektórie Zeme (ekliptikou) uhol $\varphi = 7{,}0°$, obr. C−1. Dokážte, že ďalšie prechody Merkúra cez slnečný kotúč budú pozorované v novembri v rokoch 2019, 2023 a 2039 a v máji až v roku 2049. Vysvetlite, v čom je rozdielny májový a novembrový prechod.

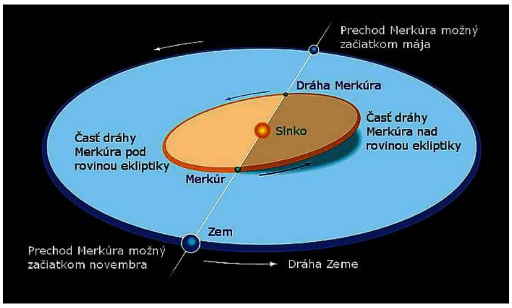

Obr. C−1

Pozn.: Zoznámte sa s definíciou funkcie log x a jej grafickým znázornením. Hodnoty funkcie nájdete na kalkulačke.

2. *Mechanická sústava*

Na obrázku C−2 je znázornená mechanická sústava, ktorú tvorí guľa A s hmotnosťou m, spojená niťou s hranolom B s hmotnosťou M cez malú pevnú kladku s malým polomerom. Hranol je položený na vodorovnej doske stola, pričom faktor trenia medzi povrchom stola a hranolom je f. Dĺžka nite medzi kladkou a guľou je l. Na začiatku je niť medzi kladkou a guľou zvislá.

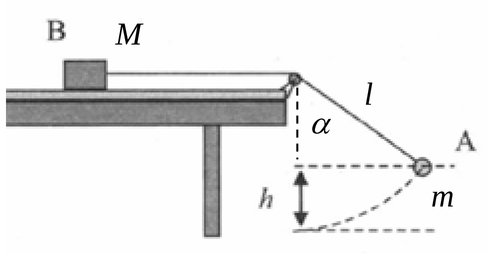

Obr. C−2

a) Nakreslite obrázok a označte v ňom sily pôsobiace na telesá sústavy hranol−kladka−guľa. Určte hraničnú hmotnosť m_1 gule, aby sústava bola v pokoji.
b) Určte zrýchlenie a hranola, ak na zvislú niť zavesíme guľu s hmotnosťou $m_2 > m_1$. Nakreslite obrázok a označte v ňom sily pôsobiace na sústavu. Jednotlivé sily definujte.

Guľu s hmotnosťou $m < m_1$ zavesíme na niť a pri napnutej niti ju vychýlime v zvislej rovine do výšky h, obr. C−2, a uvoľníme.

c) Určte hraničnú hmotnosť m_3 gule, aby pre $m < m_3$ sa hranol neposunul pri pohybe gule až do najnižšej polohy.
d) Na niť zavesíme guľu s hmotnosťou $m_4 > m_3$ a vychýlime ju pri napnutej niti do výšky h. Určte uhol α_1 medzi niťou a zvislým smerom v okamihu, keď sa hranol na stole ťahom vlákna uvedie do pohybu.

Úlohu riešte všeobecne a potom pre hodnoty: $M = 150$ g, $l = 50$ cm, $f = 0{,}16$, $h = 25$ cm, $m_4 = 15$ g, $g = 9{,}8\ \mathrm{m{\cdot}s^{-2}}$.
Trenie v osi kladky neuvažujte. Niť je dokonale ohybná, neroztiahnuteľná a má veľmi malú hmotnosť.

3. *Hádzanie loptičky*

Učiteľ so študentmi sa vybrali na ihrisko na názornú ukážku šikmého vrhu hodom kriketovej loptičky. Stanovili bod O, z ktorého študenti hádzali loptičku, a bod P vo vzdialenosti D = OP v rovine letu loptičky, z ktorého let loptičky pozorovali, obr. C–3.

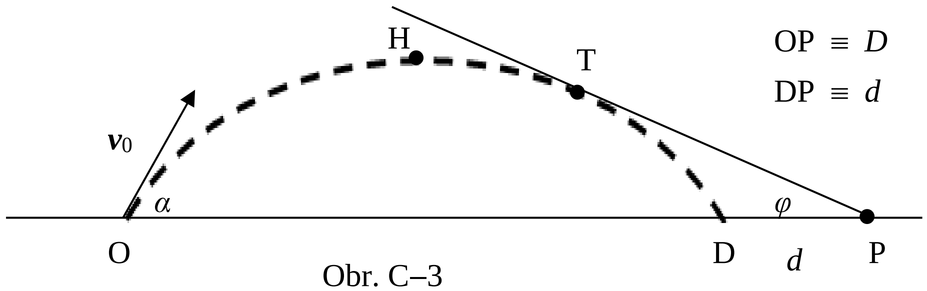

Obr. C–3

Rekordér triedy hodil loptičku tak, že dopadla v bode D vo vzdialenosti d od pozorovateľa, d = DP. Súčasne stopkami merali dobu letu t_D loptičky.

Z nameraných hodnôt potom počítali rôzne charakteristické hodnoty, ktoré nevedeli priamo zmerať.

a) Napíšte základné funkcie, ktoré vyjadrujú časovú závislosť zvislých a vodorovných zložiek rýchlosti $\boldsymbol{v}$ a polohového vektora $\boldsymbol{r}$ loptičky vzhľadom na začiatočný bod O.

b) Použitím veličín D, d, t_D odvoďte vzťahy pre veľkosť v_0 začiatočnej rýchlosti vrhu a uhol α vrhu.

c) Odvoďte vzťah pre maximálnu výšku h, ktorú loptička počas letu dosiahla.

d) Určte maximálny elevačný uhol φ vzhľadom na vodorovnú rovinu ihriska, pod ktorým pozorovateľ loptičku počas jej letu pozoroval.

e) Pre namerané hodnoty veličín D = 80,0 m, d = 20,0 m a t_D = 2,66 s zostrojte graf závislosti výšky y loptičky ako funkciu jej vodorovnej súradnice x vzhľadom na bod O. Do grafu zakreslite i bod P a zostrojte priamku, ktorá zodpovedá maximálnej hodnote elevačného uhla φ. Hodnoty h a φ získané z grafu porovnajte s hodnotami určenými výpočtom podľa vzťahov odvodených v častiach b) a c).

Predpokladajte, že odpor vzduchu sa neprejaví a že body O, D a P sa nachádzajú vo vodorovnej rovine povrchu ihriska. Pri výpočtoch uvažujte g = 9,8 m·s^{-2}.

4. *Plávajúca guľa*

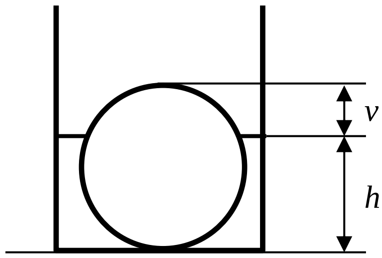

Obr. C–4

Vo vysokej valcovej nádobe s vnútorným polomerom $R = 50$ mm sa nachádza plná homogénna guľa s polomerom $r = 45$ mm a hustotou ρ_G. Do nádoby nalievame vodu s hustotou ρ_V, pričom $\rho_G / \rho_V = 0{,}90$. Keď výška h hladiny vody nad dnom nádoby dosiahne výšku h_1, tlaková sila gule na dno nádoby klesne na nulovú hodnotu. Nad hladinou vtedy vyčnieva guľový odsek s výškou $v_1 = 2r - h_1$, obr. C–4.

a) Nakreslite obrázok znázorňujúci situáciu pre $h < h_1$, $h = h_1$ a $h > h_1$, a nakreslite sily pôsobiace na guľu.

Keďže analytické riešenie príslušnej rovnice pre h_1 je komplikované, použite grafickú, resp. numerickú, metódu, ktorá je jednoduchá. Dá sa realizovať pomocou vhodného počítačového programu, ale poskytuje riešenie iba pre konkrétne číselné hodnoty.

Pozn.: Objem guľového odseku s výškou v na guli s polomerom r je

$$V_{od} = V_G \, \frac{1}{4}\left(\frac{v}{r}\right)^2 \left(3 - \frac{v}{r}\right), \textit{ kde } v \le r \text{ a } V_G = \frac{4}{3}\pi\, r^3 \textit{ je objem gule.}$$

b) Zostrojte graf pomeru $y = V_{od}/V_G$ ako funkcie $x = v/r$.

c) S použitím grafu z časti b) určte objem V_V vody, ktorú treba do nádoby naliať, aby sa dosiahla výška h_1 hladiny.

Potom do valca prilejeme ďalšiu vodu, aby sa objem vody vo valci zdvojnásobil, takže guľa bude vo vode plávať. Potom začneme tenkou hadičkou prilievať na hladinu vody olej s hustotou $\rho_O < \rho_G$, pričom $\rho_O / \rho_G = 0{,}95$, až kým nebude celá guľa pod hladinou oleja.

d) Určte objem V_O oleja, ktorý treba priliať, aby sa vrchol gule dotýkal hladiny oleja, a výšku h_2 hladiny vody nad dnom nádoby v tomto prípade. Nakreslite obrázok znázorňujúci túto situáciu a zakreslite sily pôsobiace na guľu.

Predpokladajte, že olej sa s vodou nemieša a vytvorí nad hladinou vody homogénnu vrstvu.

5. *Kométa Hale–Bopp*

V roku 1997 bola pozorovaná jedna z najjasnejších komét z predchádzajúcich desaťročí známa pod menom *Hale–Bopp*. Astronomickými meraniami sa zistilo, že kométa sa priblížila k Slnku na najmenšiu vzdialenosť r_1 = 0,914 AU (astronomických jednotiek, 1 AU ≈ $1{,}496 \times 10^{11}$ m) a bodom najmenšieho priblíženia prechádzala rýchlosťou v_1 = 44,01 km.s^{-1}. Rovina trajektórie kométy bola kolmá na rovinu ekliptiky a hlavná os trajektórie zvierala s rovinou ekliptiky uhol φ = 51,0°.

Obr. C–5

Pri priblížení k Slnku bol pozorovaný dvojitý chvost kométy.

a) Vysvetlite, prečo sa pozorovali dva chvosty kométy, obr. C–5, a ktorým smerom vzhľadom na Slnko smerovali. Využite informácie o kométe z internetu.

b) Dokážte, že ide o periodickú kométu. Určte v ktorom roku možno opäť očakávať príchod kométy a určte maximálnu vzdialenosť r_2 od Slnka, ktorú kométa pri svojom pohybe dosiahne.

c) Nakreslite približne úsek trajektórie kométy medzi bodmi A a B, v ktorých prechádzala rovinou ekliptiky a odhadnite vzdialenosti s_1 = AS a s_2 = BS týchto bodov od Slnka. Uveďte v blízkosti orbít ktorých planét Slnečnej sústavy sa nachádzali body A a B. Bolo priblíženie kométy k orbitálnej trajektórii Zeme nebezpečné?

Potrebné hodnoty veličín vyhľadajte v tabuľkách alebo na internete. G je gravitačná konštanta (Newtonova), $G = 6{,}674 \times 10^{-11}$ N·m^2·kg^{-2}, hmotnosť Slnka $M = 1{,}989 \times 10^{30}$ kg.

Na konštrukciu grafu odporúčame využiť vhodný grafický program, napr. EXCEL. S vlastnosťami elipsy sa oboznámte z literatúry. Z vypočítaných veličín veľkosti hlavnej polosi a a vedľajšej polosi b a pre zostrojenie trajektórie použite rovnicu elipsy $y = \pm b\sqrt{1 - \frac{x^2}{a^2}}$, kde x, y sú súradnice bodov elipsy v pravouhlej súradnicovej sústave, ktorej začiatok je stred elipsy. Hlavná a vedľajšia os elipsy je totožná s osou x a y.

5. *Pyramída v Astane*

Jedným z problémov moderných budov z ocele a betónu sú deformácie a mechanické napätia spôsobené zmenami teploty. Jednou z ambicióznych moderných stavieb je pyramída zo skla a ocele *Palace of Peace and Reconcilliation – Palác mieru a zmierenia* v Astane, hlavnom meste Kazachstánu.

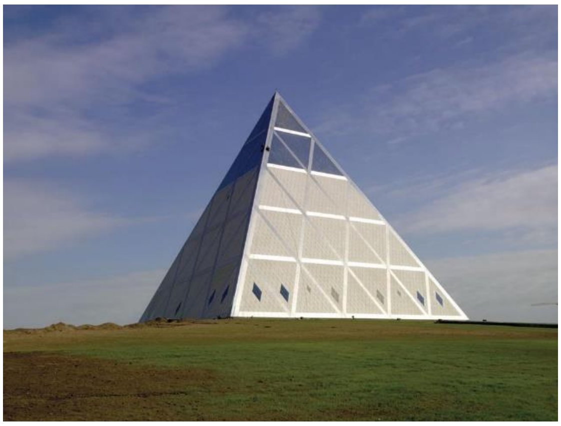

Obr. C–6

Pyramída s výškou h = 62 m pri teplote 0 °C má dĺžku strany štvorcovej základne a = 62 m a nachádza sa na betónovej doske s hrúbkou d = 15 m. Základom stavby je oceľová konštrukcia, ktorá je vyplnená rovnakými trojuholníkovými sklenenými platňami, obr. C–6. Teplota v Astane sa behom roku mení od 40 °C v lete do – 40 °C v zime.

a) Aby nedošlo k praskaniu sklenenej výplne, zodpovedajú rozmery sklenených platní rozmerom oceľových rámov pri teplote t_1 = – 40 °C. Pri zvýšení teploty vzniká medzi sklenenou platňou a oceľovým rámom medzera. Určte veľkosť c_1 medzery, ktorá vzniká medzi horným okrajom sklenenej tabule a oceľovou konštrukciou pri zvýšení teploty na t_2 = 40 °C. Sklo sa dolným okrajom opiera o oceľovú konštrukciu.

b) Určte rozdiel Δh výšky pyramídy medzi uvedenými extrémnymi teplotami t_1 a t_2.

Pyramída sa nachádza na vodorovnej betónovej platni. Aby nedošlo k vzniku nežiaduceho mechanického napätia v konštrukcii, je pyramída ukotvená v betónovej platni iba v jednom vrchole podstavy a zvyšok podstavy sa môže pozdĺž platne hladko posúvať.

c) Určte rozsah c_2 pohybu protiľahlého vrcholu podstavy pyramídy vzhľadom na betónovú dosku pri zmene teploty medzi hodnotami t_1 a t_2.

Keby bola celá podstava pyramídy pevne ukotvená v betónovej doske, dochádzalo by pri zmenách teploty v podstave pyramídy k vzniku nežiaducich mechanických napätí. Základnú predstavu si možno urobiť pomocou jednoduchého modelu. Uvažujte vodorovný homogénny oceľový nosník s dĺžkou a a obsahom prierezu S_0 = 0,10 m^2, ktorý je koncami pevne ukotvený v betónovej platni pri teplote t_0 = 0 °C.

d) Určte silu $\boldsymbol{F}$, ktorou na seba vzájomne pôsobia oceľový nosník a betónová platňa vo vodorovnom smere v miestach ukotvenia nosníka do betónu pri teplotách t_1 a t_2. Určte tlakové mechanické napätie σ na ploche S_0 dotyku hlavy nosníka a betónu. Výsledok porovnajte s pevnosťou betónu a ocele. Pri riešení tejto časti úlohy predpokladajte, že zmena rozmerov betónovej dosky, a tým aj dĺžka oceľového nosníka, v dôsledku pôsobenia mechanického napätia je zanedbateľne malá.

Predpokladajte, že v každom uvažovanom prípade je teplota celej konštrukcie vrátane základnej betónovej dosky rovnaká.
Koeficienty dĺžkovej teplotnej rozťažnosti ocele $\alpha_1 = 13\times10^{-6}\ \mathrm{K}^{-1}$, skla $\alpha_2 = 9{,}0\times10^{-6}\ \mathrm{K}^{-1}$ a betónu $\alpha_3 = 10\times10^{-6}\ \mathrm{K}^{-1}$, modul pružnosti v ťahu ocele $E = 200\ \mathrm{GPa}$, pevnosť ocele $\sigma_\mathrm{o} = (400 \div 1\,000)\ \mathrm{MPa}$, pevnosť betónu v tlaku $\sigma_\mathrm{b} = (20 \div 50)\ \mathrm{MPa}$.
Pozn.: Palác plní funkciu kultúrneho, kongresového a spoločenského centra (opera s 1500 sedadlami, národné múzeum kultúry, knižnica, výskumné centrum, nová „univerzita civilizácie“).

7. ***Ladenie kyvadla –*** *Experimentálna úloha*

Obr. C–7

V hodinách, obr. C–7, sa používa kyvadlo, ktoré pozostáva z tyče zavesenej za horný koniec, na ktorej v dolnej časti sa nachádza závažie – posuvný disk. Posúvaním disku po tyči sa mení doba kyvu kyvadla a tým sa nastavuje rýchlosť chodu hodín.

V experimentálnej úlohe skúmajte vplyv polohy závažia na dobu kyvu kyvadla.

1. úloha – návrh a konštrukcia kyvadla

Doba kyvu kyvadla tvoreného tyčou s dĺžkou L a hmotnosťou M a závažím s hmotnosťou m upevneným vo vzdialenosti l jeho ťažiska od osi otáčania.

Doba kyvu kyvadla

$$T = T_0 \sqrt{\frac{M L^2 + 3ml^2}{L(ML + 2ml)}}, \text{ kde } T_0 = \pi \sqrt{\frac{2L}{3g}} \qquad (1)$$

je doba kyvu samotnej tyče bez závažia.

Tieto vzťahy odvoďte.

Odrežte tyč s dĺžkou L = (60 ÷ 70) cm a na jednom konci umiestnite os otáčania kolmú na plochú stranu tyče. Odmerajte dĺžku tyče L a hmotnosť M tyče. Na reguláciu doby kyvu zvoľte vhodné malé závažie s hmotnosťou $m \sim 1/10\, M$. Určite hmotnosť m závažia.

Vypočítajte hodnotu T_0 podľa vzťahu (1). Odmerajte dobu T_0 tyče bez závažia a obidve hodnoty porovnajte. Prípadný rozdiel hodnôt zdôvodnite.

Pre hodnoty M, m, L a T_0 zostrojte graf doby kyvu T ako funkcie pomeru l / L pre rozsah $0 < l / L < 1$.

2. úloha – „ladenie“ kyvadla

Na tyč upevnite závažie, napr. gumičkou alebo prúžkom izolepy. Postupne posúvajte závažie po tyči. Pre každú polohu závažia odmerajte vzdialenosť l ťažiska závažia od osi otáčania a odmerajte čo najpresnejšie dobu kyvu T. Meranie urobte pre 10 polôh závažia. Namerané hodnoty zapíšte do tabuľky a výsledky merania zakreslite do grafu teoretickej závislosti doby kyvu T od pomeru l / L.

Porovnajte krivku teoretickej závislosti s krivkou prechádzajúcou cez namerané body a prípadné rozdiely vysvetlite.

3. úloha – posúdenie presnosti merania

Pre každé realizované meranie určte presnosť merania a vyjadrite ju v tvare intervalu hodnovernosti, napr. $m = (20{,}0 \pm 0{,}5)$ g. Odhadnite presnosť hodnoty T_0 určenej výpočtom a meraním.